

Обрад Бјелица

НЕПРИЈАТЕЉСКА ОФАНЗИВА У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ И ШУМАДИЈИ 1941. ГОДИНЕ

Општа ситуација

После тромесечних борби, ослобођена је готово читава Западна Србија, долина Западне Мораве, већи део Шумадије и долина Ибра од Краљева до Косовске Митровице. Још изоловане гарнизоне окупатор је држао у Краљеву, Крагујевцу, Тополи, Ваљеву, Шапцу и Обреновцу.

Пространа слободна територија, која је захватала јединствено географско подручје, са око 15.000 км² и око 1.000.000 становника, простирала се на запад до Дрине, на северу до Саве, на истоку до Велике Мораве и на југу до Западне Мораве и звала се **Ужичка Република**.³¹ На овој територији редовно је саобраћао железнички и друмски партизански саобраћај. Ужице је било центар слободне територије, у којем су, после саветовања

31 Ужичка Република је живела и радила 67 дана (од 24. септембра до 29. новембра 1941. године), и то у доба када су фашистичке силе биле на врхунцу своје моћи. Ужице је ослободио Ужички одред, коме су у ослобођеном Ужицу пале у руке фабрике, оружја и муниције, текстила, коже и филијала Народне банке са 55.000.000 динара; око 100 моторних возила и десетине вагона пешадијске и артиљеријске муниције и погонског материјала. За оне услове то је био богат ратни плен. Фабрика оружја је — да би била заштићена од авијације, пренесена у трезоре Народне банке у подземна склоништа под брдом Доварјем и одмах повећала око 3 пута предратну производњу пушака — од 180 на 450 дневно, а муниције је произведено око 25.000 зрна дневно. „... Ту смо мљели барут и пунили чакуре. Ми смо тада произвели око 25.000 пушака, итд.” (Тито). Пуним капацитетом радиле су ужичке штампарије и излазиле дневни листови, **Вести** и **Борба** као орган ЦК КПЈ, која је у 19 бројева изашла са просечним тиражом са око 10.000 примерака. У Ужицу је 17. септембра образован Главни НОО Србије, „који је по саставу људи, по распореду рада, по ресорима, био занста влада”. Ужице је био једини град у поробљеној Европи и трећи у свету (пored Москве и Кујбишева), где је одржана парада поводом годишњице октобарске револуције.” . . . У Ужицу се одиграло све оно што је имало далекосежни значај за нашу земљу . . .” Тито.

у Столицама, осим Главног штаба НОПО Србије, дошли полит. биро ЦК КПЈ и Врховни штаб НОПОЈ и руководили устанком у свим крајевима Југославије.

На тој територији, „су народна власт и револуционарна војска расле, те су партизански одреди били не обична група партизана, него лијено војнички обучени батаљони, чете, водови . . . Људи су почели добијати вјеру, да су се после оног краха старе Југославије ипак нашле снаге које су биле дотле латентне, а које брзо расту. То је имало огроман значај” (Тито).

До средине септембра, ослобођено је око две трећине територије Србије и формирана 23 НОП одреда, а на место старе власти, успостављени су народноослободилачки одбори. У Западној Србији и Шумадији, где је било најјаче жариште устанка, дејствовало је 12 партизанских одреда (око 15.000 бораца), који су у то време били, не само добро војнички организовани, него и у дотадашњим борбама стекли знатна борбена искуства. Управо је прво на овој територији остварена стратегијска замисао друга Тита о стварању слободне територије у Западној Србији зато „што је то брдски терен и шума, а друго, што је ту борбени елеменат” јер је „било познато да су у томе крају људи који су сваком окупатору дали јак отпор” (Тито).

Немачка Врховна команда је нарочиту важност придавала развоју устанка у Србији због њеног положаја на Балкану и због утицаја који је испољно на суседне југословенске покрајине³² и могућности утицаја на поједине суседне земље. Немачке посадне снаге триеле су сталне неуспехе и биле присиђене да се бране у изолованим и блокираним гарнизонима. Само у првих десет дана септембра, Немци су, по сопственим подацима, изгубили 400 људи. Није им помогао ни ослонац на квислиншке формације (Пећанца, Љотића), ни успостављање квислиншке Недићеве владе крајем августа, којој је одобрено да повећа жандармерију од 5 на 10.000 људи и формира оружане одреде јачине до 5.000 људи, под чију су команду стављене и Љотићеве формације, тзв. добровољачки корпус од 3.000 људи. Из Берлина је следило оштро упозорење овој квислиншкој влади.³³

Вести о поразима немачких јединица представљале су за Хитлера неочекивано и непријатно изненађење. Док су немачке снаге на осталим фронтovima биле у стратегијској офанзиви, постижући крупне успехе, за њих је у Југославији створено не-

32 Шеф немачке управне области у Србији написао је тада: „Позиције партизана у шумама су такве да је тако рећи, немогуће подогодити их у срце . . . Добијам утисак да ни вести о капитулацији СССР не би довеле до капитулације ових бандита . . . Њихова организација је изврсна. Она би могла бити класичан пример најбоље тајне организације” . . .

33 „Српска влада треба да зна да је ратно доба, да Немачка нема времена. Нама је данас мир на Балкану потребан више него икад. Ми га морамо постићи на макар и уз највеће жртве . . . Догођајни у Југославији врло рђаво утичу на друге балканске земље . . .”

очекивано ратиште на коме су једино биле присиљене да пређу у дефанзиву. Он се сетно оцене коју је Балканцима дао Бизмарк. „Србију замислијам као јежа из кога стрче бајонети” и наредио да се у „српској области . . . најоштријим мерама за дуже време успостави поредак . . .”

Немачке припреме и планови

Да би разбили партизанске одреде и угушили устанак, Немци су били присиљени да против устанка у Србији предузму крупне војне операције с циљем да га угуше, и тиме осигурају саобраћај за Блиски Исток и Грчку, експлоатацију природних богатстава Србије и да посредно утичу на угушење устанка у осталим деловима Југославије, јер је тада више од трећине југословенске територије — око 100.000 км² — било захваћено оружаним устанком. Немци су крајем септембра, у духу Хитлеровог наређења,³⁴ предузели операције крупних размера у Западној Србији и Шумадији. У ту сврху из Француске је, 15. септембра, стигла 342. пешадијска дивизија са једним тенковским батаљоном у рејон Сремске Митровице, док је у другој половини новембра, у долину Мораве, пристигла 113. немачка дивизија са источног фронта, 125. пешадијски пук, са два батаљона и артиљеријским дивизионом из 164. пешадијске дивизије стигли су из Грчке почетком септембра и одмах упућени у Ваљево.

У операцијама, поред поменутих снага доведених са стране, ангажовани су и делови 704., 714., 717., 718. посадне немачке дивизије, квислиншке јединице Недића, Љотића и Пећанца, као и усташко-домобранске снаге и четници Драже Михајловића, у укупној јачини од око 80.000 војника уз подршку пука јуришне авијације.

Разрађујући Хитлерову директиву да се устанак по сваку цену угуши, Врховна команда немачке оружане силе (ОКВ) наредила је примену најсвирепијих мера одмазде над становништвом, тј. да се за сваког убијеног немачког војника изврши смртна казна на 100, а за рањеног 50 заробљеника или талаца и то на начин који ће имати „заstraшујући ефекат”. Све наведене снаге стављене су под команду команданта 18. корпуса, генерала Беме³⁵, који је 19. септембра стигао из Грчке у Београд. И по-

34 16. септембра Хитлер је лично издао наредбу о гушењу устанка у Србији, у којој је стајало: „Стављам у дужност заповеднику оружане силе на југоистоку, генерал-фелдмаршалу Листу, да угуши устанички покрет у простору југоистока . . .”

35 Генерал Франц Беме, упућен је на предлог фелдмаршала Листа, као добар познавалац прилика на Балкану, иначе, бивши аустроугарски официр, начелник Генералштаба Аустрије, познат као окрутан, свиреп и по уморству људи. Обраћајући се војницима, прво његово јавно иступање почело је овако: „Ваш је задатак да прокрестарите земљом у којој је 1914. године потоцима текла немачка крв због подмуклих Срба, људи и жена. Ви сте осветници тих мртвих . . .” (Као да их је неко звао да дођу 1914. и 1941. године).

ред наведених снага, генерал Беме је сматрао да оне нису довољне за напад на целу слободну територију Србије, те је одлучно да предузме операције на њен северозападни део, да се најпре очисти „лук између Саве и Дрине“, који је по његовој процени представљао најјачу економску базу устанка, у коме се налазе најјаче партизанске снаге и њихово руководство и одакле се устанак брзо шири на суседне области, нарочито у Источну Босну и Срем, чиме је била угрожена магистрала Загреб — Београд. Полазило се од процене да ће се уништењем устанка у северозападној Србији задати поражавајући ударца устанку у целини. У прилог овоме ишла је добра комуникативност земљишта, која је нудила брзе маневре ради окружења партизанских снага, са посебним ослоном на природне препреке — Сава и Дрина — у циљу затварања обруча уз ослонац на јаке усташко-домобранске снаге на Дрини.

План

У духу наведене одлуке, Штаб 18. корпуса је одлучно да се офанзива у Западној Србији и Шумадији изведе у две фазе. У првој, 718. посадна дивизија дислоцирана у Источној Босни, са усташко домобранским снагама, 6 батаљона, имала је задатак да поседне за одбрану леву обалу Дрине и Саве, од Зворника и Клека, ради спречавања преласка партизана у Источну Босну и Срем. 342. дивизија, на тежишном правцу дејства, имала је задатак да поћу, 28/29. септембра, форсира Саву код Шапца и Мале Митровице, и наступа кроз Мачву главним снагама ка Лозници, а помоћним Липолисту с тим да ојачани 125. пешадијски пук крене из Ваљева долином Јадра према Лозници у циљу окружења партизанских снага северно од ове линије уз садејства са 342. дивизијом. Остале немачке три посадне дивизије и квислинзи имале су задатак да активним дејствима у другим деловима Србије олакшају операције главних снага у Мачви.

Да би показао „заstraшјујући пример“ за целу Србију³⁶ наређено је да се стрељају сви они који у ма ком виду учествују у устанку, да се све мушко становништво од 15—60 година упути у сабирне логоре.

Главни штаб НОП одреда Југославије, предвиђао је могућност непријатељских операција на слободну територију Србије, те је благовремено издао упутство о начину одбране слободне територије и наредно извлачење жита из Мачве у брдске крајеве.

³⁶ Генерал Беме разрадио је убрзо детаље плана за извршење одмазде. У његовом наређењу, поред осталог стоји: „Брзо и безобзирно угушивање српског устанка представља допринос немачкој коначној победи, што се не сме подценити . . . Ако овде не поступимо свим средствима и највећом безобзирношћу, наши губици ће се пењати до неизмерности. . .”

Прва фаза офанзиве

342. немачка дивизија је, по преласку Саве, 29. септембра ујутру отпочела наступање кроз Мачву ка Лозници и Липолисту. Мачвански одред, јачине око 1800 бораца, који је пре тога држао у блокади и вршио напад на Шабац,³⁷ пружао је жилав отпор на узастопним положајима повлачећи се постепено ка Церу. Ослоњем на доминантне положаје, на падинама Цера, одред је са два батаљона који су пристигли из Ваљевског одреда задржао снаге 342. дивизије до 13. октобра. Тако се, уместо окружења партизанских снага у Мачви, немачко наступање svelo на фронтално потискивање, док је Мачвански одред, потом, повучен на падине Иверка, а ваљевски оријентисан на затварање комуникације: Ваљево — Лозница. 125. пук који је још пре офанзиве 21. септембра продро у Ваљево, од Београда, на ком правцу му је Посавски одред запречавањем и заседама 6 дана успоравао надирање, није дејствовао по плану из Ваљева ка Лозници, већ поново ка Београду. Он је хитно упућен на овај правац, због испољене активности Посавског одреда, који је 29. септембра заузео Уб и појачао нападе према Обреновцу и Жаркову. Но, Немци су, уместо 125. пука, упутили делове 704. дивизије из блокираног Ваљева ка Лозници, које су Ваљевски и Посавски одред у жестоком окршају и уз нанете им губитке од 160 мртвих и 2 уништена тенка и присилили на повлачење према Ваљеву. Све је ово допринело уз жилав отпор на правцу наступања 242. дивизије, која је била присиљена на фронтално потискивање и споро надирање, да је она тек 20. октобра заузела и спалила Крупањ³⁸, а 25. октобра тј. десет дана после планираног продрла у Ваљево. Тако су јединице Подрињског, Ваљевског и Посавског одреда, активном одбраном по правцима

37 После два дана широке хајке, Немци су на подручју Шапца похватили 4.410 људи, сврстали их у колону и натерали да трче око 20 км. до с. Јарка, убијајући све оне који то физички нису могли издржати на овом „крвавом маршу“. Истовремено су обавестили заповедника југонистока да је „безобзирним мерама враћен углед немачке оружане силе“.

38 Немци су у Крупању имали посаду од око 500 људи. Крупањ су наше снаге, после тродневних борби, заузеле почетком септембра, тада је убијено и заробљено 133 Немца и заплењена су знатна средства. Немци су за одмазду Крупањ спалили, стрељали више људи и мушкарце одвели у логор. Партизани су по замисли командира бомбашког вода, Богосава Митровића, извели и једну варку: мостнице јаког дрвеног моста на јарку засекли су тестерама с доње стране и тако знатно ослабили њихову носивост. У зору је једног октобарског дана, од Драгинаца према Завлаци, кренула колона немачке пешадије на чијем су челу били тенкови. Одјекнула је експлозија и један тенк је наишао на мину и уништен. Сутрадан Немци су поново са тенковима на челу пошли у напад. При наиласку првог тенка преко моста на Јадру, мост је попустио и тенк се сурвао у корито реке. Немци су 10 дана немоћно стајали на Завлаци. Нису се могли пробити. Тек када су обухватним путем ушли у Крупањ и Столице, попустили су и храбри браниоци на Завлаци.

на низу узастопних положаја, скоро месец дана водиле огорчене даноноћне борбе са јаким непријатељским снагама и осујетиле њихове планове о брзом продирању, окружењу и уништењу партизанских снага. Непријатељ „није успео да уништи живу снагу наших одреда“. Упорност борбе довољно илуструје пример борбе на Завлаци, где је једна јединица (Раћевачка чета) с делом бомбашког вода Ваљевског одреда више од 10 дана водила борбу са ојачаним немачким батаљоном, подржаним артиљеријом, авијацијом и са 11 тенкова и спречили продор непријатељу. Но, бројно и технички вишеструко надмоћније немачке и квислиншке снаге, успеле су да потисну Мачвански, Посавски и делимично Ваљевски одред са њихове територије, да им нанесу осетне губитке и да испоље свој бес у рушењу, паљењу, пљачки, одвођењу у логоре и убијању око 6.000³⁹ становника Подриња и Раћевине, што је утицало на осипање једног дела бораца и појаву колебања у народу. Пошто је немачки план за окружење и уништење партизанских снага у Мачви пропао, одлучили су да до доласка 113. дивизије са источног фронта врше мање акције и „чисте“ освојени терен.

У овом истом периоду, у Јужној Србији је група од 8 партизанских одреда ослободила град Прокупље и више других места, рушећи истовремено железничку пругу, која од Београда, преко Ниша, води ка Софији и Скопљу.⁴⁰

Дејства на осталим правцима

Упоредо са дејствима у северозападној Србији, немачке посадне дивизије и квислиншке јединице, извршиле су низ напада на остали део територије Србије, у циљу олакшавања дејства снагама у Мачви, намошења губитака одредима и одбаци-

39 Према немачким подацима, 242. дивизија је у свом наступању до 25. октобра стрељала 1968 лица, док, према нашим подацима, овај се број пење на око 6000, док је 22.558 одведено у концентрационе логоре. Спаљен је и већи број места — села и спроведена нечувена пљачка. Сви репи поступци и бестијалност према заробљеним партизанима и родољубима у овом и каснијем периоду нису изазвали партизанске борбе на сличне противмере према заробљеним Немцима. О томе говори наредба друга Тита, објављена у Ужицу, у јесен 1941. у којој стоји: „Под претњом казне смрти забрањује се одговарати на те злочине сличним противмерама . . . Наше војне јединице дужне су више од свих да строго поштују ратничка права и да високо држе неокаљану заставу наших херојских партизана . . .“ Такав однос доприносио је да су многи из квислиншких јединица прелазили на страну у току НОР-а.

40 Ова област Србије, која је у I. светском рату подигла оружани устанак против окупаторске Бугарске и аустроњемачке војске, постала је жариште непрекидних оружаних борби, које нису престале ни када су се наше главне снаге морале повлачити из Србије 1941. и из Црне Горе, Санџака и Херцеговине средином 1942., ради чега су посебно поучна и значајна њихова дејства у том и каснијем периоду.

вања с њихове територије. Оне су почетком октобра са више страна извршиле концентрисан напад на партизанске снаге на ширем подручју планине Рудник, у циљу заузимања овог значајног подручја и продора ка Горњем Милановцу. Непријатељ је снагама једног батаљона 714. дивизија, дејствујући од Тополе, успео да се пробије до Рудника, а са једним батаљоном од Крагујевца продрли у Горњи Милановац, али су били присиљени да се одмах повуку, што је омогућило нашим снагама да поново овладају овим тереном и да разбију колубарско-недићевску групу одреда и одбаце је према Аранђеловцу. Средином октобра Немци су поново са 3. батаљоном 749. пука из Крагујевца продрли у Горњи Милановац, спалили га и поново се повукли у Крагујевац. У повратку и поновном сускобу са снагама Чачанског и Крагујевачког одреда код с. Неваде нанети су им знатни губици у људству и материјалу. Немци су, за одмазду, 21. октобра стрелићали 7.000 људи у Крагујевцу, међу којима и баке гимназије са директором и наставницима.⁴¹

У поновном нападу на правцу Аранђеловац — Белановица — Рудник, један одред припадника Српске државне страже (СДС) са четницима успео је да потисне слабије снаге другог батаљона 1. шумадијског одреда и да уђе у Белановицу. Хитно упућени 1. батаљон овог одреда, успео је да потисне непријатеља и поврати Белановицу у вечерњим часовима, за чију је одбрану оставио једну чету у вароши а друге две јунжије. Напуштајући Белановицу у вечерњим часовима, непријатељ је у подрумима неколико зграда сакрио целу чету, која је на уговорени знак следећег јутра извршила напад на партизанску чету размештену по кућама. Истовремено, напад је на ову чету и положаје батаљона, вршило око 1000 припадника СДС и четника. Свега 10, од 60 бораца партизанске чете успело је да се пробије са једним пушкомитраљезом. Због изненађења, овлађивања доминантним положајима од стране непријатеља и набујале реке Караче, остале снаге батаљона нису могле да пруже директну помоћ окруженој чети, која је страдала као последица недовољне будности.

Тежиште офанзивних борби партизанских снага у наведеном периоду, још од почетка октобра, у долини Западне Мораве било је око Краљева. Краљевачки, главнина Чачанског и Јелички четнички одред (укупне јачине око 4.500 бораца), од

⁴¹ За време стрељања, једно одељење ученика с наставником, чекајући смрт, певало је „Хеј Словени“. 17. октобра у Краљеву је стрељано око 2.000 грађана. Извесни немачки подаци говоре да је у Србији „од септембра до децембра, стрељано за одмазду око 34.900 патриота . . .“ Ове жртве и њихово херојско држање уливали су храброст борцима НОР-а за издржавање свих напора. Оне и данас са истом снагом уливају поштовање не само радних људи Југославије, него и слободољубивих људи света. Жан Пол Сартр написао је у Крагујевачком спомен парку: „Најјачи утисак који један странац може да понесе из једне земље јесте бол који је у њој осетио. Ја сам га осетио у Крагујевцу . . . Чим се помене Југославија, ја се одмах сетим Крагујевца. Сетим се тада херојизма читавог једног народа.“

чега је око две трећине снага било ангажовано за спречавање интервенције из суседних праваца, извршили су четири напада на Краљево. Први напад извршен је са око 1.000 бораца 10/11 октобра, уз подршку батерије топова⁴² и два средња тенка. Овај, као ни наредни напади, нису успели. Немци су имали јаке снаге (делове три пука) и добро организовану одбрану, те су се напади завршавали неуспехом. Ови су напади, нарочито после првог, били уствари узалудно трошење снага и губљење времена од 10. до 31. октобра, без изгледа на коначни успех.

У истом овом времену немачке и квислиншке снаге предузеле су бројне нападе у циљу уништења партизанских снага у Источној Србији. У дужим и тешким борбама, успели су да поједине одреде разбију (болевачки и заглавски), док су Крајинском одреду нанели тежак пораз. Међутим, Пожаревачки одред је и у том времену бројно јачао и успешним дејствима ослободио цео пожаревачки крај, сем Пожаревца, који је крајем октобра блокирао. Иако нападан моћним снагама, он је са својих око 1200 бораца, све до 20. новембра пружао успешан отпор бројно и вишеструко технички надмоћнијим непријатељским снагама на више праваца. После жестоке борбе, тога дана, код Кучева, у којој је погинуо и командант одреда Вељко Дугошевић, одред се и даље, изложен сталним притисцима, почео нагло осипати, да би крајем новембра спао на око 200 бораца.

Издаја четника

Врховни штаб је, у духу одлука у Столицама, настојао да Дражу Михајловића придобије за борбу против окупатора. Друг Тито је 27. октобра дошао из Ужица на Равну Гору у с. Брајиће, где се састао са Дражом. На састанку се расправљало о достављеном писменом предлогу Дражи од 12 тачака. Дража је одбио све предлоге о сарадњи у борби против Немаца. Једино је постигнут споразум о међусобном ненападању и подели ратног плена. Да би доказали своју спремност за сарадњу, партизани су сутрадан предали четницима 500 пушака и 24.000 метака из текуће производње ужичке фабрике оружја. Ускоро се показа-

⁴² Батерија топова 75 мм. била је заплена у претохдним борбама око Горњег Милановца. Она је од 7. октобра почела да туче поједине објекте у Краљеву, због чега је 7. октобар узет за Дан артиљерије. Тенкови су у првом нападу били продрли до центра града. У тим октобарским данима, док су се немачке снаге бориле пред Москвом, најјачем гарнизону после Београда у Србији, по броју немачких снага (3.500 војника) у Краљеву, партизани су упутили ултиматум за предају, који је био штампан на немачком језику и преко припадника НОП-а у Краљеву убачен, и преко једне ноћи преплавило Краљево. Гласио је: „Хитлерове слуге, судбина Краљева је већ сагледана. Ви ћете сви постати ратни заробљеници као и ваши другови из . . . многих других места . . . Једини спас је да се ви сами предате добровољно трупама које опседају Краљево . . . Командант опсаде“.

ло да је Дража пристао на преговоре да би добио оружје и муницију, ослабио будност Врховног штаба и створио повољније услове за општи напад на партизане. Почетком новембра, Дража је упутио најпоузданије одреде у напад 2. новембра на партизанско Ужице и Ивањицу. У оштрим борбама на Трешњици (код Ужица) четници су разбијени и одбијен је њихов напад и на Ивањицу. Четници су потом, 7. новембра, напали Чачак, али је и овај њихов напад разбијен. Тих дана, Јелички четнички одред напустио је фронт код Краљева, на превару отео партизанске тенкове и артиљерију и кренуо у напад на ослобођени Чачак, али је био разбијен уз поново одузимање тенкова и артиљерије, а потом се повлачио према Равној Гори. Четници су једино имали успеха код Горњег Милановца, где су на превару успели да разорујашу делове Шумадијског одреда и око 200 његових бораца и раније преко 100 заробљених партизана, предали Немцима, од којих су 260 стрељали у Ваљеву. Ужички и Чачански партизански одред, у садејству са Ваљевским одредом, у општем нападу успели су да потисну и окруже главнину четничких снага на Равној Гори. Налазећи се опкољен на Равној Гори од партизана, Дража је замолио Врховни штаб да се обуставе непријатељства, притом изражавајући спремност за поштовање већ постигнутог договора. Да би се пред народом и јавности разоткрило издајничко држање Драже, Врховни штаб је прихватио молбу. Међутим, четници су поново прекршили споразум и крајем новембра, заједно са Немцима, прешли у општи напад на партизане. Поред тога, Дража Михајловић се, 11. новембра, састао у с. Дивци код Ваљева са представницима немачке команде у Србији. „Моја акција“, рекао је Дража на састанку — „има се посматрати искључиво као борба против комунизма. А како је та борба у непосредном интересу Немаца, потребно је да се мојим оружаним одредима, остави слобода акције, и да се они свим средствима помогну. . . ”⁴³

43 Два дана пре састанка у Дивцима, 9. новембра, Дража је добио прву пошлицку од западних савезника, бачену из авиона на Равну Гору, муницију, новац и друго. Још пре тога, крајем октобра 1941. у штаб Драже Михајловића стигли су мајори бивше Југословенске војске Захарије Остојић и Мирко Лалатовић, са енглеским капетаном Хадсоном. Поручка, коју је донео Хадсон, од Савезничке команде за Блиски Исток гласила је: „Југословени има да се боре за Југославију, а не да се борбе претворе у побуну комуниста за совјетску Русију.“ Избегличка југословенска влада остала је доследна овом ставу. Она је четнике назвала „Југословенском војском у отаџбини.“ Симовић (председник Владе) је 15. новембра преко Радио Лондона поручио: „Ми смо не једном поручивали да за одсудну борбу још није кучнуо час . . .“ Влада је осудила оружани устанак као преурањен јер је он, поред националне, имао и револуционарну компоненту. Краљ је 7. децембра 1941. Дражу произвео у чин генерала, а 11. јануара 1942. додељен му је ресор министра војске у избегличкој влади. Као што се види, четници су били издашно подржавани, не само од окупатора, већ и од западних савезника. Узрочи таквог односа савезника према НОП-у, била је жеља САД и Велике Британије да се у Југославији после рата поново успостави капиталистички поредак са њиховом доминацијом, што је НОП-у стварало посебне тешкоће.

Друга фаза офанзиве

Немачке и квислиншке снаге су до 25. новембра савлада-ле упорну одбрану партизанских одреда и успеле да овладају територијом источно и северно од линије Краљево — Крагујевац — Рудник — Ваљево.

Према немачком плану о заузимању преосталог дела слободне територије, 342. дивизија имала је задатак да напада правцима: Ваљево — Љубовија — Бајина Башта — Ужице и Ваљево — Косјерић — Ужице, а 113. пешадијска дивизија, која се по пристизању са источног фронта до 24. новембра прикупила на просторији Јагодина — Светозарево, да напада на правцу Крагујевац — Горњи Милановац — Ужице и Краљево — Чачак — Ужице, чијим снагама су садејствовали делови 714. и 717. посадне дивизије и квислиншке формације.

„У главној области устаника“ — стоји записано у једном немачком документу — „у подручју Западне Мораве, устаници се и даље боре против немачких . . . трупа“. А „Ужице, где се налази главни штаб команданта свих партизанских одреда . . . постало је центар и жарништа устанка. Творница у Ужицу, премда ју је авијација два пута бомбардовала, наставља да ради за устанике.“⁴⁴

Имајући у виду дотадашњи развој операција, престанак рада фабрике оружја и муниције, и издају четника против којих су се морале ангажовати знатне снаге, Врховни штаб је наредио партизанским одредима да ослоњем на погодне положаје на правцима наступања непријатеља пружају што дужи отпор и да се, у случају јачих напада, повлаче према Ужицу и Санцаку. Предвиђајући могућност губљења слободне територије, Врховни штаб је још раније наредио Главном штабу за Црну Гору и Боку да упути јачи одред у Санцак и према Србији, ради стварања слободне територије у Санцаку и њеног повезивања са Србијом.

Двадесет петог новембра почело је наступање 242. дивизије, а два дана касније, 113. дивизије у правцу Ужица. Немци су нападали претежно у захвату комуникација, а Недићевци и четничке снаге на међупросторима између њих, штитећи тако не-

⁴⁴ Ужичка фабрика оружја и муниције радила је са 600 радника у 3 смене и произвела 21.000 пушака, 2.700.000 метака, и 5.000 ручних бомби. У време прве фазе 1. офанзиве радници су на сандуцима муниције упућиваним на фронт писали: „Не штеди муницију“. У поподневним часовима 22. новембра 1941. у фабрици је одјекнула експлозија. Окупаторски агенти су успели да се увуку и изазову експлозију. Погинуло је око 200 бораца и радника који су се затекли у трезорима. Врховни командант је на свега 15 минута пре експлозије напустио фабрику. У тренутку прве, и најснажније експлозије, Врховни штаб и друг Тито, били су у двоспратној згради Народне банке, на удаљености од 10 до 15 метара. Фабрика је тада престала са производњом.

мачке колоне од бочних напада и нападајући бокове и позади-ну партизанских снага. Партизански одреди, изложени концен-тричном удару бројно и вишеструко технички надмоћнијих сна-га противника, пружали су жилав отпор, нарочито код Горњег Милановца, Чачка, Љубовије и Косјерића.

242. дивизија одбацила је 25. новембра јединице Ваљев-ског одреда од Ваљева и продужила наступање наведеним прав-цима. Партизанске снаге биле су развучене на широком фронту у борби са четницима, због чега су снаге ове дивизије у почетку напразиле на местимичан отпор. 242. дивизија сломила је и зна-тно жешћи отпор Ваљевског одреда код Пецке и делове Ужич-ког одреда на Буковима и северно од Љубовије, а затим је на-ставила брзо надирање ка Ужицу и већ 27. новембра избила на линију с. Оклетан — Букови, да би сутрадан, после жестоке бор-бе преко Бајине Баште избила у Дуб. Овим продором је било угрожено Ужице и правци одступања наших снага за Санџак. Истовремено, главнина 133. немачке дивизије сломила је од-брану делова Чачанског одреда на линији Чачак — Краљево, уз претходно одбацивање делова Краљевачког и Копаоничког партизанског одреда југозападно од Краљева. Борци Чачанског одреда три пута су, 27. новембра вршили противнападе на на-дируће непријатељске снаге, наносиле им осетне губитке. Тек сутрадан предвече, 28. новембра, непријатељ је од Краљева про-дро у Чачак и наставио дејства у правцу Пожеге, где се састао са једним делом снага 242. дивизије.

Одбрана Кадињаче

Да би се у наведеној ситуацији добило у времену, за ева-куацију Ужица и спречно брз продор непријатељу, Врховни ко-мандант је наредио Штабу Ужичког одреда да са Радничким ба-таљоном⁴⁵ две чете Посавског и две чете Ужичког одреда задр-жи Немце на Кадињачи. Да би одбраном на Кадињачи дуже за-држао надирање Немаца, Штаб Ужичког одреда је одлучио да расположивим снагама и у дубоком распореду поседне и орга-

⁴⁵ Предвече, 28. новембра, постројен је Раднички батаљон на ужич-кој пијаци. Њему и народу, говорили су командант и комесар Ужичког одреда: „Ви идете да затворите најугроженији правац. Ми очекујемо да ћете непријатеља толико задржати док се евакуација не изврши. Рад-ници Ужица ће и овај задатак достојно извршити . . . „Раднички бата-љој сачињавали су радници фабрике оружја и муниције и осталих фаб-рика и радница. Имао је пет чета. На Кадињачу су пошле три чете (Ткачка, Пекарско-месарска и Обућарска чета), док се четврта, Железнич-ка чета, враћена да онеспособи алатницу и сва постројења ложнице, а потом организовала одбрану на прилазима Ужицу. Пета чета, радници фабрике оружја, већ је била изгинула за време експлозије. Командант Радничког батаљона био је Андрија Бурковић. Са батаљоном је пошао на Кадињачу и командант Ужичког партизанског одреда, Душан Јерковић.

низује положаје за одбрану са обе стране друма: Бајина Башта — Ужице, а да делом снага поседне истакнуте висове на Кадиначи у рејону доминантних објеката к.808 и к. 836. Једини топ, који је био без нишанских справа постављен је на превоју западно од пута (к. 808), те је могао непосредно да гађа на пут у теснацу у правцу наступања непријатеља. Поред пута били су распоређени борци са бензинским флашама за уништавање тенкова.

У рано јутро 29. новембра, бранници Кадиначе посели су положаје. Била је велика хладноћа. Борбе су почеле око 8 часова. Немци су нападали јаким снагама пешадије уз подршку тенкова и артиљерије. Положаји су преоравани непријатељским гранатама, али нико није помислио на одступање. Предњи делови немачке колоне — јачине до једног пешадијског батаљона, отпочели су напад из покрета. Партизани нису отварали ватру све док колона није ушла дубоко у заседу, када је на дати знак одјекнуо партизански топ. Његова прва граната пала је посред чела немачке колоне. Истовремено, на Немце је отворена снажна блиска митраљеска и пушчана ватра, појачавана праском ручних бомби. Изненађени снажним отпором, и трпећи велике губитке, били су присиљени да устукну и у њиховим редовима је настало комешање. Поновно сређивање и више поновних покушаја да продру у захвату комуникације, остали су без успеха. Њихове нападе кроз теснац пута особито је кочио партизански топ, те су на њега концентрисали ватру артиљерије, па и када му је артиљерија разбила браник, наставно је да дејствује. Због упорности бранилаца, и осетних губитака, Немци су били присиљени да одустану од фронталног напада, те су у поновне нападе прешли главним снагама у двоструки обухват. Мада је уочен овај маневар, партизанске снаге нису одступале. Када су се Немци приближили са свих страна, партизани су их дочекали снажним блиском ватром и ручним бомбама, одбијајући неколико њихових јуриша, али су се и редови бранилаца све више проређивали. Пошто су Немци све више стезали обруч, настала је борба прса у прса, у којој су храбро изгинули готово сви борци радничког батаљона. Но, они су упорном одбраном и својим жртвовањем на легендарној Кадиначи омогућили евакуацију Ужица у које су Немци ушли тек предвече 29. новембра⁴⁶.

46 Ретко је који од бораца изашао жив са Кадиначе. Њихов хероизам и дјело били су доказ непобедивости. Они никада неће знати да њихове жртве нису биле узалудне, да је крв, коју су пролили 29. новембра 1941. године, бранећи Ужичку Републику, била један од темеља будуће велике слободне Југославије, која је баш на исти тај дан 29. новембра 1943. рођена у Јајцу. Ипак је песма „Кадинача“ Славка Вуковљевића, чији су стихови на подигнутом споменику Радничком батаљону на Кадиначи, најузбудљивији приказ њиховог јунаштва. Лежећи

У 18.20 минута „Командант групе „Запад“, која је напада-
ла Кадиначачу, обавестио је претпостављене да је „уз најтеже гу-
битке одбачен је противник са к. 808. (Кадиначача) и к. 696 (Ре-
пиште) . . . У 17.30 истурени одред ушао је у Ужице . . . Непри-
јатељски губици 240 мртвих. Плен: 3 тешка митраљеза, 11 пушко-
митраљеза, један топ, велики број пушака, муниције и опреме
. . . ” не наводи сопствене губитке, који нису били мали.

Док су са северне стране 29. новембра, немачки тенкови
улазили у Ужице, на јужној страни излазиле су из града послед-
ње групе партизана. Врховни штаб и друг Тито напустили су
Ужице међу последњима. Немачки напади, подржавани из ави-
она, и из оруђа тенковске колоне, довели су у опасност главни
део Врховног штаба, који су са појединим колонама бораца у
току ноћи 29/30. стигли на Златибор. Овако брзи продори не-
пријатељских снага према Ужицу и даље, онемогућили су дело-
вима појединих одреда да се повуку према Златибору и Санцаку.
Неки од њих су наставили неравну борбу у току зиме 1941./42.,
трпећи велике губитке у којима су били десетковани, а неки су
се поново пробијали за Санцак. Међутим, главнина језгра снага
партизанских одреда Западне Србије и Шумалије успела је да
се повуче, или накнадно пробије у Санцак, те циљ непријатеља,
поред освајања слободне територије и да уништи партизанске
одреде, није постигнут. То је омогућило, ако се снаге сачувају,
да се оствари стратегијска замисао друга Тита, да: „сваки наш
губитак неке територије мора у исто вријеме значити добитак но-
ве, још веће и важније територије.”

По повлачењу партизанских снага Врховног штаба пре-
ма Санцаку, већ 4. децембра ослобођена је Нова Варош
и створена слободна територија између Увца и Лима. На њој је
извршена реорганизација партизанских снага из Србије које су
се повукле. Одређене су јединице које ће ући у састав 1. проле-
терске бригаде.

Делови Црногорског одреда, који су оперисали у Санцаку,
и који су били одређени да уђу у 1. пролетерску бригаду, осло-
бодили су 17. децембра Рудо. Потом су партизанске снаге, по-
вучене из Србије, у заједници са снагама из Санцака и Црне Горе,
већ крајем 1941/2. развиле офанзивна дејства и убрзо створиле
нову јединствену слободну територију са центром у Фочи.

један поред другог, на положају пре почетка напада Немаца 29. новем-
бра, 14-тогодишњи борац, шегрт, Саво Пауновић, обратио се свом мај-
стору: „Мајсторе, сад ће Немци! „Нисам ја, Саво, више за тебе мајстор,
сад смо сви другови”, додавши да су „ова пушка и ова бомба унеле про-
мене у њиховим односима . . . ” „На бојишту Кадиначаче остали су заувек
поред својих бораца и командант батаљона, Андрија Бурковић, коман-
дант Ужичког партизанског одреда, Душан Јерковић и политички коме-
сар Посавског партизанског одреда, Бора Марковић.

Закључак:

— Офанзивом у северозападној Србији непријатељ је успео да заузме слободну територију, да нанесе осетне губитке партизанским одредима, али не и да их уништи;

— Основно, најборбеније језгро ових одреда повукло се у Санџак, од којих су формиране главнина 1. пролетерске, а потом и 2. пролетерске бригаде;

— У току офанзиве показала се целисходност партизанске тактике (активна одбрана по правцима, избегавање крутих фронта итд.) али, исто тако, испољила се и слабост територијалне и војне организације — партизанских одреда — који су се показали непогодним за веће маневре и преношење дејстава ван своје територије у условима јаким непријатељских офанзива;

— Управо су искуства у дотадашњим борбама показала да је пут супротстављања новој непријатељској тактици примене великих офанзива у стварању јединица оперативног типа које неће бити везане за једну територију;

— Издајом и терором, уз ослонац на окупатора, четници су поколебали део устаника и нарушили јединство народа;

— Окупационе снаге, и поред тога, нису могле да зауставе ширење, преношење и већи размах устанка у друге крајеве. Немачка је била принуђена да се помири с чињеницом да јој је у Југославији наметнут рат у којем је морала све више да ангажује, поред посадних, и регуларне јединице;

— Тек офанзива немачких снага пружила је шансу четничком руководству, да оружаним нападима покуша разбити партизанске снаге и да их присиле на прекид отпора окупатору;

— Отворена сарадња четника с окупатором у борби против устаника, остварена крајем 1941. у Србији и другим крајевима, и полет НОП-а у наведеном периоду, определили су будућу судбину „југословенске војске у отаџбини“, и каснији крах њихових циљева и планова да се не сме дозволити постојање других формација „покрета отпора“ мимо четничких, а с њима и владајуће врхове Краљевине Југославије.

Спровођење одлука Столица

Најважније одлуке донете на саветовању у Столицама односе се на организацију и формацију партизанских јединица (одреда) и стварање и учвршћење нове народне власти. Одлуке су биле снажан подстицај даљем развоју устанка и посебно изградњи народне власти и војне организације. Оне, и ставови саветовања, помогле су војним и партијским руководствомима у земљи да још смелије, са више ширине и с јасном перспективом наставе активност у организовању партизанских одреда са јединствену формацијом у целој земљи. На овај начин читава југо-

словенска територија била је и по структури војне организације јединствено ратиште са јединственом стратегијом и јединственим оружаним снагама, јер су сви партизански одреди спадали под руководство ВШ НОПОЈ.

Задаци партизанских одреда најпрецизније су одређени у Билтену Главног штаба од августа 1941., у коме стоји: „Партизански одреди морају, пушком у руци бранити насеља, градове и села. Од фашистичких зулума. Они морају штитити имовину народа од окупаторске пљачке. Они морају рушити све објекте који служе фашистичким освајачима: железнице, мостове, фабрике, радионице, складишта муниције и оружја. Они морају свим силама онемогућити окупаторима да одузимају сељацима жито, стоку и остале намирнице . . .”

До саветовања у Столицама, одреди су по својој војној организацији, називима, јачини и саставу били различити у појединим крајевима. Од саветовања настаје преломни моменат у њиховом развоју, када је, на бази стечених искустава одлучено да се укину различити називи и да се пређе на јединствену организацију и формацију. Од тада је највећи број партизанских одреда био батаљонског састава (три до пет батаљона), а батаљони 3—4 чете, које су имале у просеку 80—100 бораца. Одредима и батаљонима командовали су штабови састављени од команданта, политичког комесара и њихових заменика, а четама команде сличног састава.

Развој и задаци народне власти

У стварању органа власти у току развоја устанка изражавала се, с једне стране организованост оружане борбе, а с друге, далекосежност њених циљева. У Црној Гори још у јулском устанку као органи власти организовани су локални одбори народног ослобођења, у Босни и Херцеговини стварани су као органи власти народноослободилачка и револуционарна већа, у Словенији су теренски одбори Ослободилне фронте постепено узимали на себе поједине функције власти. У Србији су се стварали народноослободилачки комитети и одбори. Поред месних и средњих НОО-а, формиран су окружни, а половином новембра и Главни НОО Србије.⁴⁷ Као главни задаци НОО истичу се:

47 Тако је током 1941. године и даље, настао читав систем органа нове народне власти који се начелно могу поделити на цивилне органе — народноослободилачке одборе, војно-позадинске органе и судске органе. Са стварањем првих слободних територија образују се и први органи народне власти НОО у појединим местима, селима и градовима, на ослобођеној а делимично и на окупираној територији. Упоредо са њима, формиран су и војнопозадински органи, који су, такође, били различитог степена, команди места, партизанских стража и сл. Истовремено настају и развијају се и судски органи, како војне, тако и цивилне власти. На врху овакве мреже органа народне власти израста Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије, које је формирано 26/27. новембра 1942. а конституисано као државно-законодавни и извршни орган 29—30. новембра 1943. године.

подмирење свих потреба партизанских јединица, обезбеђење рада у позадини, организација привредног живота на ослобођеној територији и јачања веза јединства фронта и позадине. Читао привредни, политички и културни живот на ослобођеној територији спроводно се у знаку гесла: „Све за фронт — све за победу.“

„Народноослободилачке одборе наш је народ свуда спонтано дочекао и пригрлио. Он је у њима осетио своју, народну власт и видно моћно оружје свог ослобођења. Народноослободилачки одбори јесу заједно са нашим оружним снагама, основно оружје победе, праведне ствари нашег народа . . .“ (стоји записано у Прегледу историје СКЈ).⁴⁸

⁴⁸ Колико се настојало да у одборима буду истински представници свих оних грађана који су били спремни да се боре за ослобођење земље, што истовремено говори о ширини платформе НОП-а, илустративан је податак за НОО у Србији у јесен 1941. године. У 36 народноослободилачких одбора, од укупно 283 члана, било је: 8 чланова КПЈ, 2 кандидата за члана КПЈ, и 2 симпатизера Партије, 10 раније политички неопредељених, 30 чланова, раније Земљорадничке странке, 71 раније радикал, 84 раније Демократа, 4 раније из ЈРЗ, 9 за које се зна да су раније били у опозицији према режиму и 73 чија ранија политичка припадност није позната.